

מחייבין אותו למכור

אריה בורנשטיין

תשמישו. ולא והתניא: היה משתמש בכלי זהב ישתמש בכלי כסף, בכלי כסף ישתמש בכלי נחושת?
הרי שחייב למכור נכסיו, ומתרתצת הגמרא שני תירוצים:
אמר רבא בריה דרבה במחרישה דכספא.

רב פפא אמר לא קשיא כאן קודם שיבא לידי גיבוי כאן לאחר שיבא לידי גיבוי.
במאמר זה נברר את שיטות הראשונים שונות בהסבר דברי הגמרא ופסיקת ההלכה הנובעת מפרשנות זו.

בנוסף, הברייתא מחייבת את העני, שככל הנראה מצבו הכלכלי בעבר היה טוב והתדרדר למכור את נכסיו לפני

חיוב מכירת נכסים / סוגיית הגמ' ומיהו "עני" הזכאי לקבל צדקה ומקיימים מצווה בנתינה לו? קבעו חכמים שרק מי שאין לו מאתיים זוז, שהם הוצאות שנתיות של אדם, יוכל לקבל צדקה². עלינו לברר האם מי שיש לו נכסים מרובים, אך אין לו מאתיים זוז מזומנים, יוכל לקבל צדקה או שמא מי שברשותו נכסים אינו נקרא עני, שכן יש ברשותו ממון ורק לאחר שימכור נכסיו ולא ישאר ברשותו ממון בשיעור שנקבע, יהיה זכאי לקבל צדקה.

הגמרא בכתובות (סח, א) דנה בשאלה זו. הגמרא מקשה על המשנה במסכת פאה:

אין מחייבין אותו למכור את ביתו ואת כלי

1. עיין גם במאמר "מכירה תחת לחץ".

2. מסכת פאה פרק ח משנה ט, המשנה מדברת על לקט שכחה ופאה, אך שו"ע רנ"ג, א פסק כן לגבי צדקה. ובסעיף ב כתב שיש להעריך בכל זמן וזמן מהוא השיעור של עני. במאמר זה נתייחס לשיעור המופיע במשנה כגבול העוני. בסימן רנ"ג כותב שמאתיים זוז הם פרנסת אדם לשנה.

שיטת רש"י

רש"י מפרש את החלוקה בין לפני ואחרי גיבוי כך⁴:

כאן קודם שיבוא לידי גיבוי - הא דתנן אין מחייבין מעיקרא קאי כשבא ליטול לקט ולא היו לו מאתים זוז ואם היה מוכר כלי תשמישו היה משיג למאתים זוז אין מחייבין אותו למכור. והא דתנן מחייבין לאחר שבא לידי גיבוי, לאחר שהביא עצמו לידי כך שבית דין גובין הימנו כגון שהיה לו מאתים זוז ונטל לקט שכחה ופאה ונודע שעשיר היה ב"ד באין וגובין הימנו מה שנטל ואם אין לו כדי לשלם מוכר כלי תשמישו היקרים ומשתמש בפחותים. לידי גיבוי - שבית דין גובין הימנו.

כלומר, כל עני שבא ליטול צדקה, אין מחייבים למכור נכסיו. הבריייתא שאומרת שצריך למכור כליו מתייחסת לקנס שקנסו חכמים את מי שנטל צדקה במרמה, כלומר כשהיו ברשותו מאתים זוז. כשבאים ב"ד לגבות חזרה את מה שגזל מן הקופה ואין לו כסף מזומן מוכרים את כליו.

יש להשוות הלכה זו לדיני גביה במקרה הרגיל של גביית חוב או גזל על ידי בית הדין. להלכה נפסק⁵ שמסדרין לבעל

שיהיה רשאי ליטול מן הצדקה. דרישה זו מטילה על העשיר שהעני חובה לרדת ברמת חייו ולהתאימה למצבו הכלכלי העכשווי. דרישה זו עומדת, לכאורה, בסתירה לדין המובא בגמרא בדף הקודם:

כדי מחסורו- אפילו סוס לרכב עליו ועבד לרוץ לפניו,

ומגמ' זו עולה כי העשיר שהעני יכול להמשיך לחיות ברמה שחי בה לפני שהעני. ננסה לתרץ סתירה זו בהמשך הדברים.

עוד יש לציין שהפרשנים והשו"ע³ פסקו להלכה את שני התירוצים המובאים בגמרא להלכה לחומרא (לעני). דהיינו, את כליו שאינם כלי תשמישו צריך למכור לפני קבלת צדקה מכל סוג שהוא, ואף את כלי תשמישו יצטרך למכור אם יגיע לידי גיבוי. מהו אותו גיבוי, ומדוע יצטרך למכור העני את כליו לפניו או לאחריו? נציג במאמר זה חמש פרשנויות וננסה להסביר את השיטה העומדת מאחורי כל אחת.

3. ר"ף בכתובות דף כט עמוד ב בדפי הרי"ף הביא שני התירוצים, הרמב"ם מתנות עניים ט, טז, רא"ש כתובות פרק שיש סימן יא, שו"ע י"ד רנ"ג, א.

4. רש"י כתובות סח עמוד א ד"ה כאן קודם שיבוא לידי גיבוי.

5. שולחן ערוך, חו"מ סימן צז סעיף כט. ושם הביא שתי שיטות בראשונים האם דין מסדרין הוא על כל גביית בית דין, למשל כשגובין גזילה, או שמסדרין רק לבעל חוב ובשאר גביות בית דין נוטלים את כל רכושו.

כספי הצדקה למי שיש בבעלותו נכסים. לאור הבדלים אלו, אין לחשוב שדין השארת כלים בדיני צדקה ודין סידור בעל חוב שוים הם.

תוס' בכתובות סח. ד"ה "כאן לאחר שבא לידי גיבוי" מתייחס להבדל מצד נוסף:

אף על גב דהוי ממון שאין לו תובעין איכא למימר דמשום קנסא גובין ממנו. ואפילו את"ל בעלמא כהאי גוונא בבעל חוב מסדרין ואין מחייבין אותו למכור הכא משום קנסא מחייבין אותו למכור.

לפי תוס' כיוון שמכירת כליו של העני היא קנס על גזלתו, ממילא לא אמורים להיות לה דינים השווים לדיני גבייה הרגילים של בעל חוב.

לפי פירוש רש"י, מעיקר הדין אין שום מניעה לאדם ליטול צדקה אם אין לו כסף מזומן, ואף על פי שמחזיק ברשותו נכסים רבים. הלכה זו תואמת את הדין של עבד לרוץ לפניו. ולפי זה אין סתירה בין הדינים, אלא אם מי שאין לו כסף מזומן, לא זו בלבד שלא מכריחים אותו למכור נכסיו, אלא אף משלימים לו מן הצדקה כדי שיוכל לחיות ברמת החיים שהיה רגיל אליה.

חוב, כלומר כאשר באים ביד הדין לגבות מבעל חוב, משאירים בידו את כליו הנצרכים לו לקיום בסיסי וכן את כלי עבודתו מהם יוכל להמשיך להתפרנס. מעניין שדווקא המקור לדין מסדרין לבעל חוב מופיע בתורה לגבי מי שנדר ערכין ואין בידו לשלם מה שנדר⁶. ואף על פי שנדר ערכין להקדש דומה לצדקה, דוקא זה מסביר את ההבדל בין דין מסדרין לדיננו, שכן במקור דין מסדרין מתייחס למי שנדר לתת ואנו דנים במי שרוצה לקבל. אם כן, אף על פי שדין מסדרים דומה קצת לדין השארת הכלים בעני הנזקק לצדקה ישנם הבדלים גדולים כגון: הדרגה של מכירת כלי זהב וקניית כלי כסף, כמו כן לא ברור שכלי תשמישו המוזכרים כאן הם אותם כלים של סידור בעל חוב. יתר על כן, סיבת המכירה של בעל חוב ושל עני הנזקק לצדקה שונה בתכלית: נכסיו של בעל חוב ערבין לחובו ולכן כולם חיו משועבדים להחזר החוב, ובית דין מצילים מעט מהם כדי שיוכל להמשיך להתקיים בכוחות עצמו. עני המתפרנס מן הצדקה, אין שום חיוב ממוני על נכסיו, אלא שחכמים לא ייעדו את

6. ערכין דף כד עמוד א.

מקורות שונים של צדקה. אלא שהוא מפרש לפני גיבוי הכוונה שנוטל צדקה בצנעא⁸:

כאן קודם שיבא לידי גיבוי כאן לאחר שיבא לידי גיבוי, פירוש כל זמן שאינו נוטל אלא בצנעא אין מחייבין אותו למכור כלי תשמישו אבל אם הוצרך ליטול מן הגיבוי של קופה אין נותנים אלא לאחר שימכור.

גם הרא"ש כותב חלוקה זו⁹:

פ"י כל זמן שאינו נוטל בצנעא אין מחייבין אותו למכור כלי תשמישו אבל אם הוצרך ליטול מן הגיבוי של קופה של צדקה אין נותנים לו עד אחר שימכור.

חלוקה זו בין צנעא לפרהסיא לא מוזכרת במשנה או בברייתא, ונראה שהיא חלוקה המבוססת על ההגיון שחייבת להיות איזו הגבלה למי שיש לו נכסים רבים לקחת מן הצדקה.

יש לשים לב בדברי הרי"ף והרא"ש לאופן בו הם מכנים את צדדי החילוק: ההיפך מ'נוטל בצנעא' היה צריך להיות נוטל בפרהסיא, אבל הרי"ף והרא"ש כתבו נוטל מן הקופה. בשל כך היו שפירשו שהרי"ף בעצם באותה שיטה של הרי"ה, אלא שבימינו אין לקט שיכחה ופיאה ולכן כתבו את אותו מקור צדקה שבימינו שממנו נוטלים

שיטת הרי"ח

הרי"ח⁷ מפרש שדין מכירת נכסים לא עוסק בגזלן, אלא בעני הנזקק לצדקה משום שאין לו מאתיים זוז במזומן אלא שיש לו נכסים. אמנם לא מכריחים אותו למכור נכסיו בכל מקרה. החלוקה לפני גיבוי ואחרי גיבוי מתייחס למקור הצדקה אותו מבקש העני לקבל:

קודם שיבא לידי גיבוי שאינו נוטל מקופה של צדקה אלא מדברים שהם של הפקר כגון לקט שכחה ופאה וכאן לאחר שבא לידי גיבוי שנוטל מקופה של צדקה מחייבין אותו למכור

כלומר, אם העני מבקש לקבל צדקה מן ההפקר- אין לו צורך למכור נכסיו. אולם אם ירצה לקבל מן הקופה, לא יקבל אם יש ברשותו נכסים כאלו.

חלוקה זו אינה עולה ישירות מדברי המשנה והברייתא. וכך שואל התוס' על פירוש הרי"ח:

וקשה קצת דמשנה דאין מחייבין אותו מכור גבי לקט שכחה ופאה ומשמע דברייתא נמי דמחייבת אותו למכור גבי לקט שכחה ופאה מתני

שיטת רי"ף ר"א"ש ורמב"ם והאם חיוב על היחיד לתת לעני די מחסורו גם הרי"ף, בדומה לרי"ח מחלק בין

7. דבריו הובאו בתוס' כתובות דף סח ד"ה "כאן לפני גיבוי" ובשטמ"ק באותו דף.

8. רי"ף כתובות דף כט עמוד ב.

9. רא"ש כתובות פרק שישי סימן יא.

הרמב"ם בפירוש המשניות¹² שכתב "אל יטול מפני שהוא מפסיד את העניים".

לעומת זאת, דעת הר"ף והרא"ש היא שמי שיש לו נכסים צריך למכור אותם לפני שהוא נזקק לצדקה. אולם חכמים דאגו לעשיר שהעני, ותקנו שכל עוד לא התפרסם הדבר, יוכל ליטול בחשאי צדקה ממכריו ולא הצריכו אותו למכור נכסיו שמא יתגלה הדבר. יתכן שדאגו לכבודו ולמעמדו, או שלא יזלו נכסיו, כפי שקורה למי שנודע ברבים שירד מנכסיו¹³ וכך יוכל אולי לחזור ולהתקיים בכוחות עצמו. לעומת זאת, ברגע שנאלץ ליטול מן הקופה, וממילא נתגלה ברבים דבר עניותו, אין עוד טעם להמשיך להעמיד פנים, ולכן יצטרך למכור את נכסיו לפני שיוכל לקבל צדקה מן הקופה, כפי עיקר הדין. שיטה זו יכולה להסתדר עם שיטת הגאונים שהובאה בשיטה המקובצת¹⁴:

והגאונים ז"ל כתבו דכל הני מעשיות דעני בן טובים בעני שאינו מפורסם בעניות שעושין לו כבוד שלו כדי שלא יתפרסם

בצנעא, כלומר שנוטל מאנשים פרטיים, ולא נוטל ממה שגבו עבור העניים, כלומר מן הקופה¹⁰.

לעומת זאת היו שפירשו¹¹ שהר"ף איני סובר כהר"ח, שכן קשה עליו קושיית התוס'. לפירוש זה, הר"ף מחלק בין צנעא ופרהסיא, ונקט לשון של קופה מכיון שכל הנוטל מן הקופה מתפרסם הדבר, והוי כפרהסיא.

נוכל לומר שהמחלוקת בין הר"ף והר"ח היא לטובת מי תקנו חכמים שיוכל ליטול צדקה ללא מכירה עד גיבוי, אך יצטרך למכור נכסיו לאחר גיבוי- לטובת שאר העניים או לטובת העשיר שהעני. לפי הר"ח, מעיקר הדין, מי שאין לו מאתיים זוז במזומן יכול ליטול צדקה, אולם חכמים חששו שהקופה לא תספיק, ולכן אסרו על מי שיש לו אפשרות לדאוג לעצמו באופן אחר, כלומר למכור נכסיו, ליקח מן הקופה. והתירו לו רק ליטול צדקה מן ההפקר או ממכריו באופן פוטי משום שבאופן זה אינו מפסיד את שאר העניים. ניתן אולי למצוא תימוך לשיטה זו בדברי

10. תפארת ישראל.

11. קרבן נתנאל סימן יא.

12. מסכת פאה פרק ח משנה ח.

13. ראה הגמרא בבא קמא דף ז, לגבי מי שנאלץ למכור נכסיו ונותנים לו ארכה כדי שלא יזלו נכסיו ויוכל למוכרם בשוים.

14. שטמ"ק כתובות סז עמוד ב.

אך היחיד רק מודיע צערו לרבים. והיו שהסבירו טעמו של הטור בכך שאין להודיע עניות של אדם לרבים וכל עוד לא התפרסם מצבו, ואינו נוטל מן הגבאים, יש על היחיד חובה לתת לו בעצמו כדי מחסורו, "דצדקה אינו דוקא בממון אלא אף בכבוד" 17.

שיטת ר"ת

ר"ת 18 מפרש באופן דומה לרי"ף והרא"ש מהו ה"גיבוי", שהוא נטילה מן הקופה, אלא שהוא מחלק בין כלים שהיו לו בעשירותו, לפני שנטל צדקה ובין כלים שנפלו לו לאחר מכן. עוד שונה פירושו מכל הפירושים שראינו עד כה, שהוא פסק להלכה ההיפך- לפני גיבוי מחייבין אותו למכור נכסיו, ולאחר שכבר נטל, אם יגיעו לידו נכסים, אינו צריך למוכרם. ר"ת לא מחלק בין קופה לצדקה מסוג אחר ולכן נראה שהוא הדין שאינו יכול קבל צדקה כלל כשיש בידו נכסים. נראה שהוא סובר שמעיקר הדין מי שיש בידו נכסים (ששויים ממאתיים זוז) אינו נקרא עני ולכן אינו רשאי לקבל צדקה. אלא שמי שאין לו וכבר נזקק לקבל צדקה, הרי

אבל עני שנתפרסם אין לו אלא כאחד מעניי ישראל.

השתא דאתית להכי, יש בידינו תשובה נוספת לשאלה בה פתחנו את המאמר בדבר הסתירה בין הרכבה על סוס וריצת עבד לבין חיוב מכירת הנכסים. אם נכונים דברינו, לא סתירה בדבר אלא אדרבה, הדינים מתאימים באורח נפלא: בטרם נתגלה לרבים שהעשיר ירד מנכסיו, יש לנו אינטרס מובהק לאפשר לו להמשיך לחיות באורח החיים בו חי עד עתה: לשם כך נותנים לו סוס ועבד, וכמובן לא מצריכים אותו למכור נכסיו דבר שיגרום לגילוי עניותו. אמנם, כאשר 'מסתימת ההצגה' והוא נזקק לכספי הקופה, לא רק שלא יקבל עוד סוס ועבד, אלא גם יאלץ להפרד מנכסיו היקרים ויתאים את אורח חייו למצבו הכלכלי החדש 15.

יתכן לפרש באופן זה את המחלוקת בין הטור לב"י והרמ"א בתחילת הלכות צדקה 16. לפי הטור על היחיד מצוה לתת לעני אחד די מחסורו, והרמ"א כתב בשם ב"י, שעל גבאי הצדקה או על העניים יש מצוה לתת די מחסורו,

15. עיין גם במאמרו של ר' אבישי גרינצייג "מחסורו של ילד".

16. שו"ע סימן ר"ג ס"ף א

17. ספר זכר ראובן, סימן ס"א מאמר מאת הרב אהרן פישר (עמ' שמ"ו) וכן עינים לראות, פרק טו עמ' ס"ח להרב יו"ט הלוי שווארץ.

18. מובא ברא"ש כתובות פרק שישי סימן יא.

כבר נכנס בגדר עני, ויוכל ליטול בלי
למוכרם¹⁹.

מעין סיוע לפירוש זה ניתן להביא
מהגמרא כתובות סז עמוד ב המספרת:

רבי חנינא הוה ההוא עניא דהוה רגיל
לשדורי ליה ארבעה זוזי כל מעלי שבתא
יומא חד שדרינהו ניהליה ביד דביתהו אתאי
אמרה ליה לא צריך מאי חזית שמעי דהוה
קאמרי ליה במה אתה סועד בטלי כסף או
בטלי זהב אמר היינו דאמר רבי אלעזר בואו
ונחזיק טובה לרמאין שאלמלא הן היינו
חוטאין בכל יום.

כאשר ראו אצל העני הנזקק לצדקה
כלים, מיד היה נתפס בעיני רבי חנינא
כרמאי. ולכאורה לשיטת ר"ת היה
אפשר לשאול- אולי כשהתחיל לקבל
צדקה לא היו לו נכסים וקבלם לאחר
מכן, ואז אינו חייב עוד למוכרן? אלא
ודאי שעל מנת להמשיך לקבל צדקה
חייב למכור את נכסיו, גם אם נפלו לו
לאחר שכבר נטל מן הקופה²⁰.

שיטת הרא"ה

הרא"ה²¹ כמו ר"ת, מחלק גם הוא בין

כלים שהיו לו לפני שנטל צדקה ובין
כלים שנפלו לו לאחר מכן, אלא שפסקן
הפוך מר"ת: לפני גיבוי אין מחייבין
אותו למכור ולאחר גיבוי מחייבין אותו
למכור:

ואחרים פירשו כאן בכלים שהיו לו
קודם גיבוי אין מחייבין למכרם דדלמא
לא מקבלי עליה כלים פחותים וכאן
בכלים חשובין שלקח לאחר שבא לידי
גיבוי דבהני מחייבין אותו למכרם.

בזאת השווה פירושו לפירושי הרי"ף
והר"ח, מבלי לחלק בין סוגי הצדקה.

בהקשר זה נביא דין נוסף שהובא
בשיטה מקובצת:

ואומרים רבני צרפת ז"ל דכי אמרינן דקודם
שבא לידי גיבוי אם היה משמש בכלי זהב
או בכלי כסף לא נחייב אותו למוכרן ולקנות
פחותים מהם זהו כשאין לו כל כלי וכלי
אלא מזהב בלבד או מכסף בלבד אבל אם
היה כלי של זהב ואותו הכלי בעצמו יש לו
של כסף ודאי מחייבין אותו למכור האחד
מהם קודם שיקח צדקה בין מן הקופה בין
משום אדם בעולם בתורת צדקה.

19. ואפשר לומר פירוש אחר בדבריו, שגם מי שכבר מקבל צדקה ולאחר מכן נפלו לו נכסים, לא
יוכל יותר ליטול צדקה נוספת, אלא שלא יצטרך למכור נכסיו כדי להחזיר את כספי הצדקה שקיבל
עד עתה.

20. לשיטת הרי"ף והר"ח אפשר ליישב את הגמרא כך שהי רמאי כי נטל צדקה מן הקופה או לאחר
שכבר היה ידוע שהיה עני, כלומר לאחר גיבוי, ואז אסור לו ליטול צדקה עד שיכור כליו. השאלה
התייחסה לר"ת שאינו מהלך בין סוגי הצדקה. וראה בסוף המאמר דחיה לראיה זו.

21. הובא בשטמ"ק כתובות סח עמוד א. אמנם השטמ"ק מציין בסוף הפירוש: "וגם לזה הפי' אין
הלשון מתיישב יפה".

וכן פסק להלכה בדרך אמונה בהערות על הרמב"ם, שאם יש לו כמה כלים מאותו סוג חייב למכור. ראייה לדין זה למדו מהסיפור בגמרא בדף סז עמוד א שהובא בדברי ר"ת: מכיוון שראו שיש

ברשותו גם כל כסף וגם כלי זהב- מיד ידעו שהוא רמאי, אך אם היו ברשותו רק כלי זהב, היה יכול להשאירם ברשותו ולא למכרם.

סיכום

❖ קל שברשותו נכסים בשוי מאתיים זוז, האם יכול לקבל צדקה ואם יש מצוה בנתינת צדקה לו?

❖ קכ רוב הראשונים, יכול לקבל צדקה באופן מוגבל: לקבל בצנעא מאנשים פרטיים אך לא לקבל מן הקופה. צדקה מן הקופה רשאי ליטול רק מי שאין ברשותו נכסים בשוי זה, ולכן על מנת לקבל מן הקופה יצטרך העני למכור נכסיו. הסברנו שמעיקר הדין אדם כזה נחשב עני ולכן יש מצוה לתת לו צדקה, אלא שהקופה נגבית עבור קבוצה מיוחדת של עניים- כאלו שאין להם נכסים כלל.

❖ תק"י פוסק באופן המקיל ביותר על העני: כל מי שאין ברשותו מאתיים זוז מזומנים יכול לקבל צדקה ואינו צריך למכור נכסיו.

❖ ר"ת פוסק באופן המחמיר ביותר על העני: כל הנכסים שהיו ברשותו לפני שהעני עליו למכור כדי שיוכל לקבל צדקה.